

2002-2012 Dönemi'nde Türkiye'de Siyasal Alan, Din ve Özgürlük

Emel ÇOKOĞULLAR¹

Özet

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen seçimde toplumun önemli bir bölümünün desteğini elde etmiş ve tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Toplumun farklı kesimlerinin oyunu alarak iktidar olması, AK Parti'nin ideolojik çerçevesini ve politikalarını bu durumu göz önünde bulundurarak belirlemesini sağlamıştır. Geniş çaplı bir ittifak ile iktidar olmasına rağmen özellikle partinin kurucu kadrolarının siyasal İslam kökenli bir partinin içinden gelmeleri, siyasal iktidarın din ile nasıl bir ilişki kuracağı yönündeki soruların çoğalmasına neden olmuştur. AK Parti, genel olarak 2006-2008 Dönemi'ne kadar din ile ilişkisini "dinî özgürlükler" bağlamında kurmuştur. Üniversitede başörtüsü, bu özgürlüklerin başında gelmiştir. Nitekim de başörtüsünün, siyasi simge sorunu olmadığı ya da laiklik açısından herhangi bir tehdit oluşturmadığı düşüncesinin aksine başörtüsünün özellikle üniversitelerde reddinin, çok temel bir hak ve özgürlük ihlali olduğu ileri sürülmüştür. Dinin ibadet ve ritüalistik boyutuna ilişkin özgürlük söylemi, AK Parti'nin bu ilk hükümeti boyunca sıklıkla kullanılmıştır. Avrupa Birliği (AB) ile üyelik müzakerelerinin de yoğun bir şekilde devam ediyor olması ve ülke içerisinde özellikle liberallerin desteğinin alınması, siyasal iktidarın dine dair özgürlük vurgusunu belirgin bir şekilde öne çıkarmıştır. 2007 seçiminde de tek başına iktidar olan AK Parti'nin, bu seçim galibiyetinden sonra dine ilişkin bahsi geçen bu özgürlük vurgusu, yerini daha ziyade dinî kaygıların öncelendiği bir politik duruşa bırakmaya başlayacağını ilk işaretlerini vermiş ve yasal düzenlemeler, bu tartışmalar eşliğinde yapılmaya başlanmış ve dinin, farklı bir boyutu kamusal alana ve siyasetin diline yansımıştır. 2008 ekonomik krizinin Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı daralma, AB ile ilişkilerin yine belirsizliğe doğru sürüklenmesi ve dolayısıyla ortaya çıkmaya başlayan toplumsal huzursuzluk, siyasal iktidarın meşruiyet arayışını da arttırmıştır. Bu çalışmada da bu değişimin yönü ve çerçevesi öncelikle literatürde öne çıkan kaynaklar eşliğinde ele alınmakta ve yapılan yasal düzenlemeler siyasi kadroların beyanları da esas alınarak incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adalet ve Kalkınma Partisi, Din, Laiklik, Özgürlük, Siyasal alan

Political Sphere, Religion and Freedom in the 2002-2012 Period in Turkey

Emel ÇOKOĞULLAR¹

Abstract

The Justice and Development Party (AK Party) gained the support of a significant part of the society in the election held in November 2002 and managed to be the power alone. Being in power by taking the votes of different segments of the society enabled the AK Party to determine its ideological framework and policies considering this situation. Despite of the fact that there is power with a wide alliance, the fact that the founding cadres of the party came from within a party of political Islam origin caused the questions about how the political power will relate to religion. The AK Party generally established its relationship with religion in the context of “religious freedoms” until the 2006-2008 period. The headscarf in the university has become one of these freedoms. As a matter of fact, contrary to the idea that the headscarf is not a political symbol problem or does not pose any threat to secularism, it has been claimed that the rejection of the headscarf, especially in universities, is a fundamental violation of rights and freedoms. The discourse of freedom regarding worship and ritualistic dimension of religion has been used frequently throughout this first government of the AK Party. The fact that the membership negotiations with the European Union (EU) are also continuing intensively and the support of liberals in the country has clearly highlighted the political power’s emphasis on freedom of religion. This emphasis on freedom of the AK Party, which was in power alone in the 2007 election, after this election victory, gave the first signs that it will start to leave its place to a political stance in which religious concerns are prioritized, and legal regulations have begun to be made in the light of these discussions and a different dimension is reflected in the public sphere and the style of politics. 2008 on Turkey’s economy contraction caused by the economic crisis, still drift toward uncertainty of relations with the EU, and thus began to emerge quest for social unrest has increased the legitimacy of political power. In this study, the direction and the framework of this change is primarily examined in the light of the sources that stand out in the literature, and the legal regulations made are analyzed on the basis of the statements of the political staff.

Keywords: The Justice and Development Party, Religion, Secularism, Freedom, Political sphere

GİRİŞ

Türkiye, 1999-2001 Dönemi'nde birçok problemle aynı anda mücadele etmek durumunda kalmıştır ve toplumsal huzursuzluk, siyasilerin farkında olduğunun çok daha üzerinde yaşanmıştır. 2001'de yaşanan ekonomik kriz, ülkeyi derinden etkileyerek üretimin durma noktasına gelmesine, enflasyonun yükselmesine, işsizliğin artmasına ve bankacılık sektöründeki iflase neden olmuştur.¹ Siyasal istikrarsızlığın ayyuka çıktığı, ekonomik problemlerin iç siyaset dinamikleriyle çözümünün oldukça zor hale geldiği ve toplumsal açıdan da çare talebinin çok gür bir şekilde duyulduğu bir sürecin içerisine girilmiştir. AK Parti de bunalımın farklı boyutlarıyla ortaya çıkmaya başladığı bu dönemde, 14 Ağustos 2001'de kurulmuştur. AK Parti, Türkiye siyasetinde bilinen ve tanınan kadroların değişim, yenilik ve çare temalarından ya da sloganlarından yararlanarak ortaya çıktıkları bir siyasal parti olmuştur. Bu yönüyle hem aşına olunan yönlerinin güçlü olduğu hem de “yeni” olarak her anlamda kendine yer açma çabasının belirginleştiği bir oluşum olarak siyaset sahnesindeki yerini almaya çalışmıştır. Kuruluşunun üzerinden yaklaşık bir yıl geçmesinin ardından 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen genel seçimde de tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Partinin siyasetin gündeminde yer alması, kuruluş süreci, geldiği geleneğin özellikleri de özellikle bu seçim sonucuyla birlikte toplumun farklı kesimleri tarafından ele alınmaya başlamıştır. Kısa denebilecek bir örgütlenmenin ardından gelen seçim başarısı, bu değerlendirmelerin konusunu da belirlemiştir. AK Parti'nin bu seçim galibiyeti, laiklik açısından ağır ve etkili bir vuruş ve dönüşü de imlemiştir (Jenkins, 2010: 235). Başta Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere partinin kuruluşunda yer alan siyasi kadroların Necmettin Erbakan liderliğindeki milli görüş hareketinin içinden gelmeleri ve siyasi deneyimlerini bu hareket içerisinde edinmeleri, AK Parti ile ilgili tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur.

Milli görüş bilindiği üzere, 1960'lardan itibaren Türkiye siyasetinde kendisine yer bulmaya çalışmış ve Erbakan ile birlikte anılan bir siyasal hareketin ve örgütlenmenin adı olmuştur. Milli Nizam Partisi (MNP) ile başlayan partileşme çabası Milli Selamet Partisi (MSP), Refah Partisi (RP), Fazilet Partisi (FP) olarak devam etmiştir. Ancak bu partilerin karşı karşıya kaldığı son, aynı olmuş ve tümü, laikliğe aykırı eylemler ve dolayısıyla irtica tehdidi ile ilişkilendirilerek açılan davalar neticesinde kapatılmıştır. Bu siyasal hareketin en temel özelliği, dinî vurguların ve Batı karşıtlığının öne çıkması olmuştur (Erbakan, 1975). Erbakan, “Zulüm Nizamı” ve “Saadet Nizamı” şeklinde bir ayırım yapmış ve demokrasinin de bir amaç değil, ancak bir araç olabileceğini ileri sürerek amacın, “Saadet Nizamı” olduğunu belirtmiştir (Erbakan, 1991: 44). Laikliğin de özellikle uygulanış şekli itibarıyla büyük sorunlar yaratarak din ve vicdan özgürlüğüne aykırılık oluşturduğu ileri sürülen yanlarına değinilmiş ve Tanzimat ile başlayan Batı'ya dönük yüzün toplumsal ve siyasal açıdan oluşturduğu iddia edilen yıkımın boyutlarından bahsedilmiştir. Tabii ki bu söylem çerçevesi, Kemalist devrimin temel ilkeleri açısından tehditkâr bulunmuş ve dolayısıyla da hareketin temsilcileri olarak kurulan siyasi partilerin kapatılmasının da gerekçesini oluşturmuştur. Nitekim laik ve demokratik sisteme yönelik bir reddiyenin var olduğu ve Cumhuriyet'in kazanımlarının açık bir tehlike ile karşı karşıya kaldığı öne sürülmüştür. Ancak milli görüş hareketinin 1960'larda başlattığı partileşme çabası ya da mücadelesi hiç son bulmamış ve İslamî tonlarla güçlendirilen “düzen” ve “nizam” vurgusundan vazgeçilmemiştir. MNP ile başlayan partileşme sürecinin MSP ile devam ettirilmeye çalışılması ve aslında genel olarak değinildiği üzere siyasal sistem içerisinde varlığını sürdürme gayreti, geleneksel ve İslamî eğilimleri güçlü olan kesimler açısından da bir değişimin işareti olmuştur. Başka bir ifadeyle, 1970'lerin başında dinî yönü belirgin bir şekilde öne çıkan toplumsal kesimler için laikliğe dair bakış da yer yer değişime uğramıştır. Binnaz Toprak (2009)'a referansla belirtmek gerekirse, 1972'de MSP'nin kurulmasıyla birlikte “dinin denetim işlevi” yeni bir boyut kazanmış ve “dinsel çevreler için artık sorun laiklik uygulamasının şeklinin ve yönünün saptanması olmaktan çıkmış, belirli bir politik görüşün meşruiyet kazanması ve bu görüşü paylaşan kişilerin iktidara katılmaları sorununa dönüşmüştür.” MSP'nin siyasal alandaki yeri, mesajları ve düzene dair söyledikleri, Toprak'ın bahsettiği bu boyut değişiminin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Düzenin değişebileceği ancak öncelikle mevcut düzen içerisinde yer alabilmenin zorunluluğuna ilişkin tespitler sıralanmıştır. AK Parti de milli görüş geleneği içerisinde doğmuş ve bu nedenle de din ve laiklikle ilgili ne söylediği ya da ne söyleyeceği hem merak konusu olmuş hem de

¹ Bu sürecin detayları için bkz. Ziya Öniş, “Democratic Politics Versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of 2000-2001 Financial Crisis in Turkey”, *The Turkish Economy in Crisis*, Ed. Barry Rubin & Ziya Öniş, Frank Cass, Londra, 2003.

endişe yaratmıştır. Özellikle de iktidarının ilk yıllarında AK Parti'nin dine karşı tutumu ve laiklik karşısında konumlanması dikkatle izlenmiştir.

AK Parti'nin kurucu kadroları, neredeyse hemen her fırsatta geçmişteki siyasi kimlikleri ile bağlarının kalmadığını anlatmaya çalışmışlardır. Batı ile yakın ilişkiler geliştirileceği, AB üyeliği yolunda gerekli adımların vakit kaybetmeden atılacağı ve serbest piyasanın kurallarına aykırılık geliştirilmeyeceği açık bir dille ifade edilmiştir. İktidara geldiği ilk günden itibaren AB üyeliği için mücadele edeceğini ısrarlı bir şekilde vurgulamış ve gerçekten de AB'den gelen birçok talebi, siyasi kimliği ile uyuşmasa da âdeta sükûnet içerisinde kabul etmiştir.² AK Parti Hükümeti'nin AB üyeliği konusundaki bu güçlü isteği de Türkiye'nin AB yolculuğunun uzun yıllar önce başlamış olması ancak bir sonuç alınamaması ve Kemalist ve laik kesime yönünün Batı olduğunun gösterilmeye çalışılması ile ilişkilendirilmiştir. En temel politik tavrın, yönün Batı olarak ilan edilmesi olabileceği birçok siyaset bilimci tarafından dile getirilmiş ve Erdoğan'ın "gömlek değişimi" ile anlatmaya çalıştığının da bu çaba ile doğrudan örtüştüğü ileri sürülmüştür. Ancak laik kanadın çok daha temel bir endişesi vardır ki o da AK Parti'yi kuran kadronun içerisinden geldiği milli görüş geleneğinin siyasal İslam ile olan yakınlığı olmuştur. Her ne kadar değişim vurgulu bir söylemden yararlanılmaya çalışılsa da laiklik ile ilgili bir tehdidin var olabileceği ihtimali, bu geçmiş bağ ve ilişki nedeniyle güncelliğini korumuştur.

Başörtüsü meselesinin gündeme taşınması ve iktidarın başörtüsüne kamusal alanda serbestlik arayışı, laikliğe yönelik tehdidin en açık şekilde ortaya çıktığı yönündeki savların güçlenmesine neden olmuştur. Kamusal alanda başörtüsü ve başörtüsünün bağlanma şekli, Türkiye'nin gerek modernleşme gerekse de laiklik tarihi açısından oldukça hassas meselelerinden biri olagelmış ve simgesel bir anlamının olduğu özellikle Kemalist ve laik kesimin asıl üzerinde durdukları konular arasında yer almıştır. Gerçekten de başörtüsünün bu yönüyle simgesel bir anlama sahip olduğu ve bu anlamın, Cumhuriyet'in yaratmaya çalıştığı modern kadın ile problem oluşturacak niteliklere büründüğü üzerinde durulmuştur. AK Parti Hükümeti için de bahsi geçen bu anlamların neler olduğunun çok iyi bilinmesi ve anlaşılması nedeniyle başörtüsünün öncelikle üniversitelerde serbest olması hem dinsel kimlik hem de taban nezdindeki muteberlik açısından neredeyse zorunluluk halini almıştır. İmam hatip liselerinin mevcut durumu ve konumu da en az başörtüsü kadar önemli görülmüş ve imam hatip liselerinden mezun olan öğrencilerin yükseköğretime başlama sürecinde karşılaştıkları kısıtları engeline doğrudan müdahale edilmeye çalışılmıştır. Başörtüsü ve imam hatip liseleri, siyasal iktidar açısından oldukça temel ve esasa ilişkin unsurları barındırmıştır. Öyle ki bu iki konunun halli, din ve siyasal alan ilişkisinin radikal kopuştan uzaklaşarak dinseliliğin yeniden keşfine giden yolun açılması anlamına da gelmiştir. Bu çalışmada da bu iki temel konu üzerinden hareket edilmekte, din-özgürlük ve siyasal alan ilişkisinin yapılan dönemselleştirme ekseninde nasıl şekillendiğine yönelik bir anlama çabası ortaya çıkmaktadır. Belirlenen amaçla da AK Parti iktidarının dinî söylemlerindeki değişim ya da dönemsel koşulların farklılığına rağmen devam ettiği görülen benzerlikler üzerinde durulmaya çalışılmaktadır. 2002'de başlayan AK Parti iktidarının din, inanç ve ibadet ile ilgili konuları değerlendirirken özgürlükler ekseninde açıklamalar yaptığı görülmekteyken; daha sonra eğer bir değişim söz konusu olduysa bu değişimin yönünün nasıl belirlendiği sorusunun yanıtı literatürde yapılan analizler ve değerlendirmeler eşliğinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, 2007'deki seçim sonucunun ardından yine tek başına hükümet kuran AK Parti'nin dine yönelik politikaları ve kamusal alana ilişkin düzenleme talebinin içeriği incelenmektedir. İç siyasetteki koşullar, dünyada yaşanan ekonomik problemler ve 2008'de yaşanan krizin Türkiye üzerindeki etkileri de yine çalışmada ele alınan konular arasında yer almaktadır. 28 Şubat "post-modern darbesi"nin beraberinde getirdiği sonuçlar ve bu sonuçların ortadan kaldırılması amacının AK Parti Hükümeti'nin ilk dönemine (58. ve 59. Hükümet) yansıma tarzı ve politik atmosferin yönünün belirlenmesi sürecinde yarattığı etki de çalışmanın odaklandığı başlıklar arasındadır. Özgürlük tanımının AK Parti Hükümeti tarafından nasıl yapıldığı, özgürlük konusunun dar bir alana sıkıştırılıp

² 2004'te AB üyelik müzakereleri sürecinde Türk Ceza Kanunu (TCK) görüşmeleri sırasında yaşanan zina tartışmaları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde zinanın TCK'ya girmesi önerileri gündeme taşınmış ve böylece eşlerin birbirine sadakatinin güçlendirilerek aile birliğinin sekteye uğramasının önlenilebileceği ileri sürülmüştür. Ancak AB'nin böyle bir madde karşısında Türkiye'nin üyeliği açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceği yönündeki sinyalleri neticesinde TCK'da zina ile ilgili herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Nitekim zina konusunun AB'nin beklentileri doğrultusunda ele alındığı daha sonraki yıllarda açık bir şekilde belirtilmiştir.

sıkıştırılmadığı ve din-özgürlük ilişkisinin nasıl kurulduğu şeklinde genel hatlarıyla sıralanabilen ikincil soruların yanıtı da çalışma boyunca aranmaktadır.

Siyasal Kimliği Oluşturma Süreci: Biz Artık O Değiliz!

AK Parti, milli görüş geleneği içerisinde doğmuş ve kurucuları da bu geleneğin çeşitli yönetim kademelerinde aktif bir şekilde yer almış isimler olmuşlardır. Erbakan, milli görüş hareketinin lideri olarak ortaya çıkmış ve siyasal konumlanışın din ile bağının oldukça yakın bir şekilde kurulması söz konusu olmuştur. Batı'ya yönelik katı tutum, laikliğe mesafeli duruş ve düzenin bozuk olduğuna dair dinî referanslı açıklamalar, milli görüş hareketi ve Erbakan ile özdeş hale gelmiştir. AK Parti de milli görüş geleneğini temsil eden FP'de devam eden "yenilikçiler" ve "geleneççiler" arasındaki mücadele neticesinde yenilikçiler olarak tanımlanan kanat tarafından kurulmuştur. FP'nin kapatılmasının ardından gelenekçiler, Saadet Partisi'ni kurarken; yenilikçiler de AK Parti'nin kurucu kadrosunu oluşturmuşlardır. Yenilikçiler olarak adlandırılan grup tarafından kurulan AK Parti, 3 Kasım 2002'de gerçekleşen genel seçime katılarak %34,7'lik oy oranı ile birinci parti olmuştur. Bu sonuç, birçok siyaset bilimci açısından oldukça önemli bir başarı olarak değerlendirilmiştir. Mecliste çoğunluğu elde ederek tek başına iktidar olan AK Parti, kendisini destekleyen toplumun farklı kesimlerinden oluşan seçmenlerine yönelik mesajlarını ilk andan itibaren vermeye başlamıştır. AB üyeliğine yönelik ısrar ve talep, belirgin bir şekilde ortaya çıkmış ve gerçekten de uyum sürecinin başlaması adına atılması gereken adımların içeriğine yönelik neredeyse hemen hiç tedirginlik gösterilmemiştir. Abdullah Gül'ün başbakanlığında kurulan 58. Hükümet ve Erdoğan'ın siyasi yasağının kaldırılmasının ardından kurulan 59. Hükümet, AB odaklı politikaları benimseyeceğinin sinyallerini vermiş ve siyasal alandaki değişim de bu politikalar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

AK Parti'nin iktidarı tek başına devralması, daha önce bahsedildiği gibi oldukça süratli bir şekilde işleyen gelişmelerle birlikte gerçekleşmiştir. 2001 ekonomik krizinin yarattığı kaos, 28 Şubat "post-modern darbesi"nin bıraktığı antidemokratik pratikler ve küresel çapta yaşanan değişimler şeklinde sıralanabilecek birçok somut gerçeklik siyasal iktidarın hazır bulunduğu sorunlar ve konular olmuştur. Hükümeti tek başına kuran siyasal parti olarak hem bu önünde duran konularla ve sorunlarla ilgili yapılması gerekenleri planlama hem de başlıkta değinildiği üzere "biz artık o değiliz" açıklamasının yanında "o, değilsen kimsin?" sorusunun da yanıtını vermeye çalışmıştır. Bu sorunun yanıtının tam anlamıyla verilmesi gerçekten de AK Parti ve hükümet için zaman zaman zor olmuştur. "Muhafazakâr demokrasi" derken ne anlatılmaya çalışıldığı, kavramların içeriklerinin mi değiştirilerek kullanıldığı ya da hristiyan demokratlarla benzerlik mi kurulması gerektiği şeklinde sıralanabilecek tartışmalara rastlanmıştır. Bu konudaki temel eleştiriler, "muhafazakâr demokrasi" kavramının içeriğine dair gelişmiştir. Kavramın sınırlarının neler olduğu, Batı'dan esintiler taşıyıp taşımadığı ve ideolojik açıdan çerçevesinin nasıl çizileceği bu eleştirilerin konusunu oluşturmuştur. Bu sorular ve eleştiriler ve zaman zaman ortaya çıkan bulanıklık, bu kavramsallaştırmasının yeni sorunlar yaratabilecek potansiyele sahip olduğu izlenimini de oluşturmuştur. Nitekim Ömer Çelik (2004), liberal demokrasiye gönderme yaparak muhafazakâr demokrasinin de gayet mümkün olabileceğinden bahsetmiş ve muhtemel sorunların da kendi sorunları olduğunu belirtmiştir. "Kendi sorunları" yönündeki tanımlama ya da açıklama çabası da başlı başına önemlidir. Zira ortaya çıkacak ideolojik birtakım buhranların aşılabilmesinin ve pratikte karşılaşılabilecek çelişkilerin ortadan kaldırılabilmesinin de kaynağının yine siyasal iktidarın bizzat kendisinin olduğu söylemi belirginlik kazanmaktadır. Bir bakıma muhtemel sorunların bilindiği ve bu sorunların çözümüne dair geliştirilecek mekanizmanın çarklarının nasıl işletileceğinin de bilgisinin mevcut olduğuna dair bir güven oluşturulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu güven sorunu, AK Parti iktidarı için birçok açıdan farklı boyutların ve yönlerin düşünülmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. İdeolojik açıdan sistemsel talepler de AK Parti'nin siyasal kimliğini anlatma ve tanıtmaya sürecini bazen doğrudan bazen dolaylı etkilemiştir. AK Parti'ye dair geliştirilen eleştirilerin neredeyse çoğunun siyasal sistemin hakim kodlarının kamusal alan ve din ilişkisi konusunda kaygıları olan kesimlerden geldiği de görülmektedir. Genel olarak dile getirildiği üzere, bu kaygıların bertaraf edilmesine amacına da yaslanmak isteyen AK Parti'nin başlangıçta siyasal alanı şekillendiren söylemleri incelendiğinde İslamî kimlik öne çıkarılmamış ve dinî açılımlara ya da dine alan açma arayışlarına daha ziyade hak ve özgürlükler kapsamında yer verilmeye çalışıldığı görülmüştür. Bu konudaki hak ve özgürlük vurgusu da pek çok kez AB'ye üyelik talebi ile ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Joost Legendijk (2013)'e göre, 2003 ve 2004'te AK Parti kendisinden önceki koalisyon hükümetinin başlattığı reformları hem devam ettirmiş hem de bu reformlara hız kazandırmıştır ve bu tavır, Türkiye ve AB'de pek çok kişiyi

şaşırtmıştır. AK Parti İslamcılık kaynaklı kendisine yöneltilecek AB yolunda ilerleme çabasının yavaşlama içerisinde olduğu ya da AB'ye katılım açısından bir geri dönüş olabileceği yönündeki kaygıların yersizliğini gösterebilmek için oldukça istekli davranmıştır (Lagendijk, 2013: 196). Aslında AK Parti için de birçok konu tam anlamıyla yerli yerine oturmuş değildi ve bu belirsizlikler zaman zaman ani kararlar vermeyi gerektirmiş ya da çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Süreç gerçekten de hem “biz değiştik” üzerinden şekillenen politikalar belirlenmesini hem de bu değişimi anlatacak ve farklılığı vurgulayacak muhafazakârlığın anlatılmasını talep etmiştir. Partinin kimliğinin açık bir şekilde ortaya konarak açıklanması bu açıdan oldukça önemli olmuştur.

AK Parti, siyasal kimliğini “muhafazakâr demokrasi” olarak açıklamış ve muhafazakâr demokrasi ile ne anlatılmaya çalışıldığı beyanlara ve kayıtlara detaylı bir şekilde yansımıştır (Akdoğan, 2004). Türk toplumunu, “bu coğrafyada ortak bir kaderi paylaşan, acı-tatlı hatıraların birleştirdiği büyük bir aile” şeklinde tanımlamıştır (AK Parti 2002 Genel Seçimler Seçim Beyannamesi). Bu tanımlaması ile de ailenin hem yapısal hem de üyeleri arasındaki yakınlık, birbirini tanıma-bilme gibi özelliklerine vurgu yaparak muhafazakârlığın temel başlıklarına değinilmeye çalışılmıştır. Yerli değerlerin korunması önemli görülmüş ancak bu korumanın da dünyanın geri kalanından kopuk ya da tamamen içe dönmek anlamlarına gelmediği belirtilmiştir (AK Parti 2002 Genel Seçimler Seçim Beyannamesi). Toplumsal düzenin sağlanması adına atılacak adımların koruma-kopma arasındaki denge sağlanarak oluşturulacağı üzerinde durulmuştur. Partinin yayınlarına yansıyan bu açıklamalar, daha sonra hükümette yer alan kadroların beyanlarının da bu yönde olması ve tabii ki yapılmaya başlayan yasal düzenlemelerin de Batı'yı ötelememesi milli görüş geleneğinden uzaklaşmanın işaretleri arasında yer almıştır. Bu dönemde AK Parti Hükümeti'nin İslamî vurgularla ya da belirlenimlerle gelip gelmeyeceği hem endişe hem de merak konusu olmuştur. Laiklikle problemin olduğu; ancak sistemsiz kaygılar nedeniyle bu problemin dillendirilmekten ya da gösterilmekten özenle kaçınıldığı muhalif kadrolar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Erdoğan'ın siyasi yasağının kaldırılarak başbakan olmasıyla birlikte muhalefetin bu tedirginliğine daha sık rastlanır olmuş ve laik kesimin Erdoğan'ın geçmiş siyasi kimliğine dair hatırladıkları siyasal iktidarın muhtemel dinî yönelimlerine dair beklentiyi güçlendirmiştir. Gerçekten de 58. ve daha ziyade 59. Hükümet'in icraatları genellikle laikliğe yönelecek tehditlerin beklentisi ve böyle bir tehdidin gelmeyeceği konusunda güven talebi arasında şekillenmiştir.

“Biz artık o değiliz”i hem küresel hem de yerel aktörlere kanıtlayma ya da gösterme çabası zaman zaman oldukça radikal denebilecek boyutlara ulaşmışsa da toplumda belli bir kesimin önemli ölçüde hak ihlali ile karşı karşıya kaldığı ve 28 Şubat'ın âdeta bir itibar sorunu yarattığı fikri, dine yönelim sarmalının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçteki tartışmalar genel olarak bizzat Erdoğan'ın üzerine yoğunlaşmıştır. Erdoğan'ın kurduğu her cümle için başka bir mesaj içerip içermediği anlaşılmaya çalışılmış ve geçmişte söyledikleri titizlikle incelenmiştir. Erdoğan'ın bizzat kendisi de yaptığı konuşmalarda din üzerinden siyaset yapılmasını doğru bulmadığını ifade etmiş ve “mekanik demokrasi”den değil; “organik demokrasi”den yani “derin demokrasi”den yana olduğunu belirtmiştir (Erdoğan: Din üzerinden siyasete karşıyız, 2004, 10 Ocak). Kemalist laik kanat, Erdoğan'ın gerçekten değiştiğine yönelik büyük bir kuşku duymuş ve ileri sürdüğü değişimin gerçekleşebileceğine neredeyse ihtimal dahi vermemiştir. Metin Heper (2011)'de Erdoğan'ın değişim olarak adlandırdığı şeyin aslında bir kaçınma ve farklı bir yöntem arayışı olduğundan bahsetmiş ve Erdoğan'ın değişmediği; yaşanan temel farklılık ya da değişimin, Erdoğan'ın artık İslamî görünüm ve söylemlerden kaçınması, “halkı ahlâki yönden geliştirmek” gibi bir amaç benimsemesi ve bu amacına ulaşabilmek için de yolun siyasal İslam olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaya çalışması bağlamında ortaya çıktığı üzerinde durmuş ve Erdoğan'ın bu konuda muhtemel düşüncesini ise şu şekilde açıklamıştır:

İslamiyet'e dayalı bir devlet kurarak değil, kişisel gelişim yoluyla hemcinslerini ahlâki yönden yüceltmeye çalışmaya devam etti. Ancak bu ahlâki gelişmeyi sağlamak için İslamiyet'ten alınmış temalara ve kavramlara dayalı söylemlere başvurmaması gerektiğini düşünmeye başlamış olmalı idi. Yani, İslamiyet'i zorla yaymaya çalışmayan bir kimse büyük cihat çağrısı yapmamalıydı; Anayasal ve yasal sistemin seküler niteliğini değiştirmeyi düşünmeyen kimse kendisinin “Şeriat” yanlısı olduğunu söylememe idi. Erdoğan, kendi terminolojisine bağlı kaldığı zaman genellikle yanlış anlaşıldığı sonucuna varmış olsa gerektir. Hemcinslerini ahlâki yönden geliştirmeye çalışırken bunu onlara dayatmak isteyen bir kişi gibi görünmenin doğru olmadığını düşünmeye başlamış olsa gerektir.

AK Parti'nin içinden geldiği gelenekle bağının kalmadığı ve bir dönüşümü resmettiği birçok kez dile getirilmiş ve nitekim bu değişim vurgusu, partinin yayın organlarına ve siyasal aktörlerinin beyanlarına da yansımıştır. Ancak Erdoğan'ın dolayısıyla da oluşturmaya çalıştığı siyasal hareketin geçmişteki bağlılığından uzaklaşmaktan ziyade artık daha modern kavramlardan yararlanarak Batı'ya referanslarla açıklamalar yapması değişik yönlerden ele alınmış ve takiiye tartışmaları da ortaya çıkmıştır. Cihan Tuğal, *Pasif Devrim İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi* (2011) başlıklı çalışmasında bu tartışmalara farklı bir açıdan yaklaşmış ve icraatlar ve semboller itibariyle partinin İslamî öğelerle modern öğeleri bir arada tutma çabasını, takiiye girişimi olarak değil; “yaratıcı bir tarzda alternatif modernlik” oluşturulması şeklinde değerlendirmiştir.³ Bu bağlamda, AK Parti'nin Türkiye'de siyasal yelpazenin neresine yerleştirilebileceği ya da hangi siyasal partilerin devamı olarak incelenebileceği sorusu da ortaya çıkmıştır. Tanıl Bora (2002)'ye göre, millî görüş hâlâ köken itibariyle önemli olmakla birlikte “artık sadece RP sülbünden bir parti olarak” değerlendirilemeyecek bir noktaya gelmiştir ve artık karşımızda gerek personeli gerekse de ideolojisi itibariyle farklı bir parti; yani sağcı bir parti bulunmaktadır. Ömer Laçiner (2002)'ye göre ise partinin temsil ettiği ideoloji, “daha önce DP-AP ve ANAP tarafından formüle edilmiş ideolojilerden çok daha pür bir burjuva ideolojisi” olmuş ve “...Avrupa'da Protestanlığın yaptığı, Batı kapitalizminin, burjuva dünya görüşünün mayasında yer alan, din ve kapitalizm sentezinin bir benzerini andıran otantik bir Türk burjuva ideolojisi” ile ortaya çıkmıştır.⁴ Tuğal (2011)'de “laiklik karşıtı muhalefetin massedilmesi”nden bahsederken “...AK Parti deneyiminde söz konusu olan yalnızca İslam ile sekularizmin, din ile demokrasinin, Doğu ile Batı'nın evliliği değil, aynı zamanda sisteme radikal karşı çıkışın massedilmesidir. Bu süreci ancak Türkiye'de İslamcılığın son yüzyıldaki gelişimi bağlamında anlayabiliriz.” diyerek radikalizmin bir bakıma ortadan kalkması sürecine değinmiştir. Ahmet Yıldız (2004)'e göre de AK Parti'nin bir ideoloji olarak muhafazakârlıkla ilişkisi pek güçlü değildir ve muhafazakârlık vurgusu da genel olarak ailenin varlığının önemsenmesi ve dinî birtakım kaygılarla sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla da aslında AK Parti'nin muhafazakârlık söylemi hem meşruiyet arayışına yanıt üretmeye çalışmakta hem de tutuma isim koyma çabasının aşılması ihtiyacını göz önünde bulundurmaktadır (Yıldız, 2004: 10). Ak Parti gerek kuruluş dinamiklerini gerekse de iktidara geldiğinde oluşturmaya çalıştığı politikalarını devlet ve toplum arasında var olduğunu düşündüğü uzaklığı ortadan kaldırma amacını önceleyerek belirlemeye çalışmıştır. Özellikle Erdoğan'ın söylemlerinde, bu uzaklığın aşılması devlet, toplum ve millet açısından yeni bir dönemin başlayacağını izlerine rastlanmıştır. Özgürlüklere dair geliştirilen argümanlar da bu minvalde ortaya konmuştur (Yavuz, 2010: 14). İmam hatip liselerinin katsayı engeline takılarak üniversite öğrenimlerinin sekteye uğradığının düşünülmesi ve bu iki temel soruna çözüm üretilmesi, aslında bahsi geçen bu “yeni” dönemin de habercisi olarak görülmüştür. Yine devlet ve toplum arasında yıllardır varlığını sürdürdüğü belirtilen uzaklığın ortadan kaldırılması talebi, özgürlük söylemiyle çoğu kez yan yana kullanılmıştır.

İmam Hatip Liseleri ve Katsayı Uygulaması

28 Şubat süreci, Türkiye'de birçok açıdan farklı bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Dinî sembol ve aktörlerin kamusal alandaki görüntüleri ortadan kaldırılmaya ve devlete herhangi bir şekilde müdahil olma çabaları durdurulmaya çalışılmıştır. Laiklik vurgusu öne çıkmış ve laikliğe yönelen tehditlerin nereden gelirse gelsin ve sonuçları ne olursa olsun durdurulacağı oldukça açık bir şekilde belirtilmiştir. Tabii ki din ve devlet arasındaki ilişki, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri tartışılabilen ve aslında üzerinde çok da uzlaşılabilen konuların başında gelmiştir. Dolayısıyla belki 1980'lerde doğan nesil için yeni bir mevzu olarak görülmüşse de Türkiye'de laiklik meselesi, gündemi düzenli aralıklarla meşgul eden konular arasında yer almıştır. Toprak (2013: 359), bu kaygıyı ve engel olma fikrini şu şekilde açıklamıştır:

Cumhuriyetin kuruluşundan beri Kemalist seçkinlerin en sürekli kaygılarından biri, dinin devlet yönetiminde etkili olmasıydı. Laikliği benimsemiş kuşaklar, İslamiyet'i Türkiye'nin

³ AK Parti'nin dönüşümünü ya da farklı bir siyasal kimliğe bürünmesini tartışan bir başka çalışma için bkz. Ziya Öniş, “Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in Perspective”, *Globalization Democracy: Party Politics in Emerging Democracies*, Ed. Peter Burnell, Routledge, Londra, 2006, pp. 122-140.

⁴ Laçiner'in Birikim Dergisi'nin diğer sayılarına da atıflarda bulunarak incelemelerini sürdürdüğü bu çalışma için ayrıca bkz. <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-163-164-kasim-aralik-2002/2352/dp-anap-ve-sonunda-akp/2552>

çağdaşlaşmasının önünde önemli bir engel, merkezi siyasal yetke üzerinde ciddi bir tehdit saydılar. Kemalizmin ilkeleri arasında laiklik, gerek resmî ideoloji düzeyinde, gerekse dinî hareketler, örgütlenmeler ve partiler üstünde devlet egemenliğini sağlamayı amaçlayan bir dizi yasanın uygulamaya konması açısından özel bir öneme sahiptir.

Gerçekten de 1923'ten günümüze kadar ulaşan süreçte -bazı dönemlerde yoğunluğu artan bir şekilde-laikliğe yönelik tehdit söylemleriyle karşılaştığı bilinmektedir. Özellikle dinî yönelimleri olan ya da dinî kimlikleri öne çıkan siyasal kadroları içlerinde barındıran siyasal partilerin, siyasal iktidarı tek başına ele geçirdiklerinde ya da koalisyon ortağı olduklarında laiklik meselesinin hummalı bir şekilde tartışıldığı görülmektedir. Ancak 28 Şubat, Türkiye'nin yakın tarihinde yaşadığı ve literatüre de geçtiği haliyle bir "post-modern darbe" olarak -başlarken de değinildiği üzere- beraberinde getirdiği yasak ve kısıtlamalarla Türkiye'de yeni birtakım uygulamaların ve yasal düzenlemelerin yapılmasına neden olmuştur. 28 Şubat süreci ile birlikte yeniden ve daha canlı bir şekilde başlayan laiklik ile ilgili tartışmalar, AK Parti iktidarı ile birlikte -özellikle 59. Hükümet Dönemi'nde- tekrar gündemin temel konuları arasında yer almıştır. Hassasiyetler, kaygılar, ispat-ikna çabaları ve özgürlük talepleri hızla siyasal alanın odağına yerleşmiş ve oldukça farklı denebilecek sesler âdeta eşzamanlı bir şekilde duyulmaya başlamıştır. Siyasal iktidar, laiklik konusuna ilk zamanlarda değinmekten kaçınsa da kendisini destekleyenlerin beklentileri, partinin ideolojisi ve aslında bu iktidara olumsuz yaklaşanların da zaman zaman yatıştırılması adına din, özgürlük ve laiklik mevzusunu ele almak zorunda kalmıştır. İmam hatip liselerinin durumu da iktidarın gündemine yerleşme açısından çok gecikmemiştir.

Türkiye'de imam hatip liselerinin konumu hep tartışılmalı ve yine karşıtlıklar içerisinde değerlendirilen konuların başında gelmiştir. 1998'de imam hatip ve meslek liseleri ile ilgili önemli bir düzenleme gerçekleştirilmiştir; o da bu liselerden mezun olan öğrencilerin hangi alandan mezun olmuşlarsa üniversitede de o bölümde öğretimlerine devam etmelerini sağlamak olmuştur. Mezun oldukları alan dışı tercih yapmaları, uygulanan katsayı nedeniyle oldukça zorlaşmıştır. İmam hatip liselerinin ve diğer meslek liselerinin katsayı uygulamasıyla karşı karşıya kalmaları ve dolayısıyla da söz konusu uygulama nedeniyle bu liselerden mezun olanların üniversiteye girmelerinin oldukça zor hale gelmesi, siyasal iktidarın yasal düzenleme yapmak için girişimde bulunduğu konular arasında yer almıştır. Bu süreçte dikkati çeken diğer meslek liselerinden ziyade imam hatip liselerinin siyasal iktidar için önemi olmuştur. 28 Şubat'ın sonuçlarından biri olan katsayı uygulamasının, kimi ve neyi hedef aldığı açık bir şekilde biliniyor olması siyasal iktidarın elini güçlendirmiş ve uygulamanın ortadan kaldırılabilmesi için gerekli olan adımların atılması sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde söylemsel çerçeve imam hatip liselerinin üzerine kurulmuştur. İmam hatip liselerinde okuyan öğrencilerin yaşadığı ileri sürülen mağduriyet, bir hak ihlâli olarak görülmüş ve bu ihlâlâ dair geliştirilen argümanlar da siyasal iktidarın gündemini oluşturmuştur. Eğitim-öğretim faaliyetlerinden yararlanamama sonucunu doğurduğu belirtilen katsayı sorunu da hak ve özgürlük başlığı altında ele alınmıştır.⁵ 2004'te 5171 sayılı "Yükseköğretim Kanunu ve Yüksek Öğretim Personel Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" ile de bu girişim gerçekleşmiştir. Bu düzenleme girişimine yönelik eleştiriler de İmam hatip liselerinin kuruluş amacı ve konumu ile ilgili olarak yapılmıştır. İmam hatip liselerinin önünün açılarak başta kamu kurumları olmak üzere devletin farklı kademelerine bu liselerden yetişen kuşağın yerleştirilerek siyasal, toplumsal ve zihinsel dönüşümün sessizce gerçekleştirilmeye çalışıldığı ileri sürülmüştür. Başta Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) olmak üzere muhalefet, bu düzenlemenin laiklik ilkesiyle bağdaşmayacağını belirtmiştir. Laik kanadın en temel endişesi de yine bu çerçevede gelişmiş ve AK Parti'nin gizlediği gerçek siyasal kimliğini ortaya çıkarmaya başladığı üzerinde durulmuştur. 13.05.2004'te tepkilere rağmen kabul edilen kanun, 28.05.2004'te Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından kısmen veto edilmiştir. Veto gerekçelerinin temelinde de laiklik vurgusu ve öğretim birliği ilkesi öne çıkmıştır.⁶ 2011'e kadar da katsayı ile ilgili adımlar atılmaya devam edilmiş, davalar açılmış ve süreç Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) de taşınmıştır.

⁵ Mehmet Ali Kılıçbay (1998)'e göre, demokratik ve laik bir sistemde dinsel eğitimin bir hak olarak kabulü açısından herhangi bir sorun bulunmamaktadır; ancak bunun yeri kamusal alan değil; sivil toplumdur. Yine Kılıçbay'ın aynı çalışmasına göre, Türkiye'de yapılan ya da yapılmaya çalışılan dinsel eğitimin kamusal alanda düzenlenmesidir ve bu düzenlemenin doğal sonuçları da tartışıldığı üzere, laikliğin temel kriterlerine en başta karşıtlık oluşturmakta, ayrıcalıklardan bahsedilmekte, belli bir dinin/mezhebin egemenliği ortaya çıkmakta ve resmi din tanımlanmaktadır.

⁶ **5171 Sayılı Kanun**, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından yayımlanması kısmen uygun bulunmayan, 5171 sayılı "Yükseköğretim Kanunu ve Yüksek Öğretim Personel Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında

Katsayı uygulamasının kaldırılmasına yönelik çıkarılmaya çalışılan kanun, siyasal iktidarın odak noktasının bu dönemde de dinî kimlik ve dindarlık hassasiyetleri üzerinden şekillendiğini anlatmaya çalışsa da siyasetin dilinin hak ve özgürlük vurgulu belirlendiğini söyleyebilmek mümkündür. Türkiye’de siyasal alana dair “şartların olgunlaşmadığı” ya da “zamanın gerektirdikleri” şeklinde geliştirilen bu argümanlar bilinmektedir ve sıklıkla kullanılmaktadır da. Bu argümanlara özellikle Cumhuriyet’in kuruluş yılları ve çok partili hayata geçiş koşulları konuşulurken rastlansa da daha sonrasında siyasal İslam’a yakınlığıyla bilinen siyasal partilerin politikaları ve siyasi kadrolarının beyanları değerlendirilirken de başvurulduğu görülmektedir. Dolayısıyla hak ve özgürlük temelinde geliştirilen söylemin, değişimi anlatmak için mi yoksa gerçekten şartların olgunlaşmamasını mı yansıttığını takkiye iddiası ile birlikte dile getiren kesimler de ortaya çıkmıştır. Ancak bu noktada niyet okumanın bilimsel gerçekliklere ve somut verilere aykırılık oluşturacağından hareketle siyasal iktidarın bu ilk döneminde özne olarak mağdurları belirlediğini -bu mağdurların 28 Şubat süreci tarafından yaratıldığı ileri sürülmektedir- ve mağduriyetlerin giderilmesi amacını da hak ve özgürlükler üzerine inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. 28 Şubat sürecinin yarattığı ileri sürülen mağduriyetler, gerçekten de AK Parti Hükümetleri’nin ve özellikle lider olarak öne çıkan Erdoğan’ın söylemlerinde belirgin bir şekilde somutluk kazanmıştır. İmam hatip liselerinin orta kısımlarının kapatılması ve lise kısmına katsayı uygulamasının getirilmesi, Erdoğan’ın ilk andan itibaren oldukça sert bir şekilde eleştirdiği düzenlemelerden biri olmuştur. İmam hatip liselerinin ve dolayısıyla buralarda farklı bir ruhla yetiştirildiği belirtilen nesillerin hedef alınmasının ayrı bir anlamının olduğu ısrarlı bir dille anlatılmıştır. Katsayı uygulamasının fırsat eşitliğine ve eğitim özgürlüğüne ters düştüğü ve bu katsayı nedeniyle imam hatip liselerinden mezun olanların bir bakıma tercihleri üzerinde kısıtlama oluşturulduğu Erdoğan tarafından oldukça açık bir biçimde belirtilmiştir (“Erdoğan, “İmam hatipliler hain midir?” dedi”, Başbakan Erdoğan’ın CNN Türk’e Verdiği Mülakat, 2005, 22 Aralık):

İmam hatip olmak istemeyebilir. İmam hatipten sonra farklı sosyal bilimlerde temayüz etmek istiyor olabilir. Bunu da üniversite sınavını kazanırsa yapacak. Milli Eğitim Bakanlığı, imam hatibi bitirdikten sonra fark dersleri vermek suretiyle üniversiteye girebilmenin önünü açmak için çalışma yaptı. Lise mezunu, meslek liselerinde fark ders vererek, meslek lisesi mezunu olabiliyor, meslek lisesi mezunu fark ders vererek, düz lise mezunu olamıyor. Böyle bir saçmalık olur mu? Katsayı, fırsat eşitliğine, eğitim özgürlüğüne terstir.

Katsayı düzenlemesinin eğitim hakkı ve fırsat eşitliği önünde oluşturduğu belirtilen engele dair çizilen siyasal çerçevenin yanında Erdoğan’ın açıklamalarında, imam hatip liselerinden mezun olan gençlerin özgün bir hassasiyete sahip olmalarına duyulan korku ve öfkenin yattığına dair iddialara da rastlanmaktadır. Erdoğan, katsayı uygulamasıyla dışarıda bırakılmak istenen bireylerin taşıdığı özelliklerin, bazı kesimleri doğrudan rahatsız ve huzursuz ettiğini ileri sürmektedir. Erdoğan, meslek liselerini genel olarak ele alıp katsayı uygulamasının bir zulüm olduğundan bahsetse de aslında imam hatip liselerinin toplum ve millet açısından sahip olduğunu düşündüğü büyük anlama dikkat çekmeye çalışmaktadır. Tabii ki Erdoğan için imam hatip liselerinin ayrı ve özel bir önemi bulunmaktadır. Bu önem yalnızca kendisinin ve çocuklarının bu liselerden mezun olması ile ilgili değildir. İmam hatip liselerini ve bu liselerden yetişenleri “camia” olarak tanımlamakta ve imam hatip liselerinin ruhunu kavrayan nesillerin hak, haram ve helal kavramlarına yönelik nasıl büyük bir bağlılık ve duyarlılık ile yetiştiklerinden bahsetmektedir (İmam hatipli Erdoğan: Hiç eğilmedik, 2010, 5 Aralık):

Biz, bu aziz milletin yüreğinden koparıp verdiği, dışından tırnağından artırdığı, aydınlık bir nesil umuduyla kendisi yemeyip bize gönderdiği infaklarla bugünlere ulaştık. Ben, bütün bu camianın, emanetin ne demen olduğunu çok iyi idrak ettiğimi biliyorum. Bütün bu camianın, harama el uzatmaktan, milletin emanetine göz dikmekten nasıl sakındığını çok iyi biliyorum. İmam Hatip camiasının, yetimin hakkını korumakta, milletin tek kuruluşunu

Kanun”, 1., 5., 6. ve 7. maddelerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce bir kez daha görüşülmesi için, Anayasa’nın değişik 89. ve 104. maddeleri uyarınca Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na geri gönderilmiştir. Söz konusu Yasa’nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na gönderilme gerekçeleri için bkz. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/6264/5171-sayili-kanun>, 28. 05. 2004.

kılı kırk yaran bir hassasiyetle muhafaza etmekte ne denli hassas olduğunu çok iyi biliyorum.

İmam hatip liselerinden mezun olan ve bu liselerin kazandırdığı belirtilen ruha uygun davranan bireylerin toplumun esenliği açısından sahip olduğu önem de ortaya konmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla aslında imam hatip liselerini önceleyen ve öven bakış açısı, ideal olarak sunulan bir eğitim anlayışı tanımlama çabasını da görünür kılmaktadır. Bu ruha sahip olan ve gerçek manada bu ruha uygun davranış geliştirme yetisi kazanmış bireylerin toplum, millet, devlet ve din adına olumsuz birtakım eylemler içerisinde olamayacakları üzerinde durulmaktadır. Dinini bilen, okuyan ve anlayan nesillerin yetiştiği öne sürülen bu liseler, siyasal iktidarın perspektifinden devlet, toplum ve millet açısından başlı başına önemlidir. İmam hatip liselerine yüklenen bu anlamın beklenen sonucu, bu okullardan yetişecek nesillerin önündeki engellerin kaldırılması ve bu okullarda eğitim-öğretime devam edilmesinin teşvik edilmesi yönünde olmaktadır. Siyasal ve popülist kaygılardan ziyade imam hatip liselerinin bir “dava” haline dönüşme durumu da yer yer belirginlik kazanmaktadır. “Dışlanmışlık” ve “aşağılanma” söylemi ortaya çıkmakta ve bu söylem, “dava” vurgusu ile güçlendirilmektedir (“Bize ‘cenaze yıkayıcısı’ dediler, ‘zenci’ dediler”, 2010, 5 Aralık).

Haklar, Özgürlükler ve “Kurumların Yaklaşımı”

Türkiye’de din ve devlet arasındaki ilişki genellikle devletin dini kontrol etmeye çalıştığı tespiti üzerinden ele alınmakta ve kurumsal düzeyde olduğu kadar pratiğe yansıyan gerçeklikler üzerinden hareket edildiği görülmektedir.⁷ Laiklik ile ilgili günümüze kadar ulaşan uzlaşmaz tartışmalar ve bazen de adlandırma problemleri ile karşılaşmıştır.⁸ Cumhuriyet’in ilanının ardından başlayan laikleşme süreci, dini kamusal alanın dışına göndermeye ve karar alma organlarına herhangi bir şekilde dahil olmasını önlemeye çalışmıştır. Dine dair ya da dinle ilişkilendirilen kılık-kıyafet, simge, rol, görev vb. ne varsa bazen oldukça sert tedbirlere başvuruyla bazen de ulus devletin inşasının gerçekleşebilmesi adına atılması gerekli olan zorunlu adımlar göz önünde bulundurularak devre dışı bırakılmıştır. Tabii ki bu süreç, siyasal tarih incelendiğinde görülmektedir ki kolaylıkla ve itirazsız ilerlememiştir. Geleneksel karakterin varlığını sürdürüyor olması ve dinin toplumsal hafızadaki yerinin doldurulamaz niteliği, gerginliği siyasal alana taşımaya âdeta her an hazır beklemiştir. Kadınların örtünmesi meselesi ise Osmanlı son dönem modernleşmecilerinin konusu olarak gündeme gelmiş ancak özellikle Cumhuriyet sonrası başlayan dönemde hummalı bir şekilde ele alınmıştır. Kadının kılık kıyafetinin nasıl düzenleneceği, toplumsal itirazların ayyuka çıkmaması adına ne tür tedbirlerin alınacağı ve dengenin oluşturulmasına yönelik hangi unsurlara başvurulacağı Cumhuriyet’in kurucu kadrosu tarafından uzun uzadıya tartışılmıştır. Gerçekten de birçok feminist kuramcının da belirttiği gibi örtünme, farklı boyutlarıyla ulus devletin konusu olmuş; bazen gitgellerle ve bazen de çelişkilerle şekillenen bir sürece tanıklık edilmiştir. Tek Parti Dönemi’nin sona ermesinin ardından kurulan hükümetlerin de üzerinde durmak zorunda olduğu bir konu olmuştur örtünme. 1960’lı yılların sonunda Şule Yüksel Şenler ile başlayan hareketlilik ve “türban” adlandırmasının duyulması, Türkiye’nin siyasi atmosferine çok daha farklı yansımıştır.

2003-2007 Dönemi, genel olarak AB odaklı politikaların geliştirilmesi ve AB’ye uyum sürecinin gerekliliklerinin yerine getirilmeye çalışılması ile tamamlanan bir dönem olmuştur. Bu dönem önemlidir; zira 11 Mart 2003’te 58. Hükümet istifa etmiştir ve 59. Hükümet, Erdoğan’ın başbakanlığında 14 Mart 2003’te kurulmuştur. Başka bir ifadeyle, artık bu tarihten itibaren Erdoğan’ın konuşulduğu bir dönem başlamıştır. Başörtüsüyle ilgili tartışmalar da bu dönemde gündeme gelmiş ve

⁷ Din-devlet ilişkisini üç farklı dönemde ele alarak inceleyen ve 1924’ten itibaren de “devlete bağlı din” şeklinde yeni bir döneme işaret eden kapsamlı bir çalışma için bkz. Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik*, 12. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2016; ayrıca bkz. M. Hakan Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge University Press, New York, 2009.

⁸ Türkiye’de laikliğin nasıl anlaşıldığı, Sünnilik ile bağın nasıl kurulduğu ve Türkiye’deki modelin diğer laiklik modellerinden hangi yönleriyle ayrıldığı ya da benzerlik içerisinde olduğu birçok araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Bu konuda bkz. Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955; Andrew Davison, *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik*, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006; Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul, 2000; Nilüfer Göle, “Otoriter Laiklik ve İslami Katılım”, *İslam ve Demokrasi*, Yay. Haz. Yurdakul Fincancıoğlu, 2. Baskı, Tüses Yayınları, İstanbul, 2002; Nuray Mert, *Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

toplumun farklı kesimleri başörtüsüyle ilgili değerlendirmelerini dile getirmişlerdir. Bu dönemde, politikalarda ve başta Erdoğan olmak üzere partinin ileri gelenlerinin açıklamalarında gerilim yaratmaktan kaçınıldığı ve bir mutabakat arayışının öne çıktığı görülmüştür. Başörtüsü tartışmaları başladığında da hükümetin tabanına seslenmekten geri durmadığını; ama öte yandan da mutabakatın öneminin bilindiğine dair bir söylemden yararlanıldığını söyleyebilmek mümkündür. Nitekim Başbakan Erdoğan'ın başörtüsüyle ilgili kendisine sorulan soruyu, Türkiye'de başörtüsünü yasaklayan bir kanunun bulunmadığı; ancak bu konuda farklı bir algılama ve yorumlama olduğu ve bu algılama ve yorumlama karşısında "toplumsal gerilim olmasın diye sabırlı davranıyoruz" şeklinde yanıtlanması oldukça önemlidir. Zira Erdoğan bu yanıtıyla başörtüsünü yasaklayan bir kanunun bulunmadığını belirtirken; pratikte "kurumların yaklaşımı"ndan kaynaklanan bir sorun ile karşılaşıldığını ileri sürmüştür (Erdoğan: Türban ABD'de özgür, Türkiye'de değil, 2005, 8 Haziran):

Bunu yasaklayan kanun yok. Sadece bununla ilgili olarak farklı bir algılama ve yorumlama var. Özellikle ülkemizde toplumsal gerilim olmasın diye sabırlı davranıyoruz. Diyoruz ki 'Kurumlar arasında mutabakat olsun, toplumsal mutabakat olsun, bunu bu şekilde çözelim'. Kızlarım ABD'de okuyor. Burada bu özgürlük anlayışı var, ama ülkemde yok. Kurumların yaklaşımı toplumun yaklaşımıyla örtüşmüyor. O nedenle biraz sabredeceğiz. Biraz daha bu işin çilesini çekeceğiz. Ama eninde sonunda hak yerine bulacaktır.

Erdoğan bu açıklamasında ABD'de de bir "özgürlük anlayışı" olduğu üzerinde durmuş ve Türkiye'de böyle bir özgürlük anlayışının olmadığını ileri sürmüştür. Türkiye'deki birtakım antidemokratik uygulamaların, hak ve özgürlük ihlallerinin kurumların yapısal özelliklerinden kaynaklandığı yönünde eleştiriler yapılmıştır. 2002-2007 Dönemi'nde Erdoğan'ın genellikle başörtüsü tartışmaları gündemdeyken hak ve özgürlüklere dair Batı referanslı ya da Batı'dan örneklerle açıklamalar yapmaya çalıştığı görülmüştür. Kimi siyaset bilimciler bu durumun siyasal sistem içerisindeki meşruiyet arayışından kaynaklandığını ileri sürmüş; bazıları ise günlük siyasette rastlanan bu tavrın oldukça seçici konulara odaklandığından ve eklektizme kaydığından bahsetmiştir. Erdoğan'ın başvurduğu "kurumların yaklaşımı" şeklindeki açıklama hem ülkedeki mevcut yapıya yönelik soruna dikkat çekmeye hem de özgürlüklerin önündeki engelin kaynağını göstermeye yönelik bir girişim olmuştur. Bu dönemde kurumların düzenleme yetkisi ve bu yetkinin hangi tür düzenlemelerle sınırlı olması gerektiği ile ilgili tartışmalara sıklıkla rastlanmıştır. Siyasal iktidarın "kurumların yaklaşımı" açıklaması bir bakıma bu tartışmaların gündeme taşınmasına neden olmuştur. Gerçekten de hukuki açıdan ve bazı siyasî kaygılarla bu yetki-yetkisizlik meselesinin detaylı bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Bu nedenle de henüz tartışma düzeyinde ilerleyen türban konusu genellikle haklar ve özgürlükler başlığı altında değerlendirilmiştir. Böylece AK Parti Hükümeti'nin dinî yöneliminin ve ideolojik birikiminin önemli bir göstereni olan başörtüsü meselesi, hak ve özgürlükler başlığı altında ele almıştır. Erdoğan'ın kızlarını örnek göstererek kızlarının söz konusu yasak nedeniyle Türkiye'de değil de ABD'de okumak zorunda olduklarından bahsetmesi, bu konunun hak mahrumiyeti, mağduriyet ve zorunluluk ekseninde değerlendirilmesi gerektiği yönündeki fikrini ortaya koymuştur.

59. Hükümet Dönemi'nde başörtüsüyle ilgili doğrudan olmasa da başörtüsünün kullanımını yasaklayan uygulamaların aşılmasını sağlayacak nitelikte müdahalelerde bulunulmaya çalışılmıştır. Bu durumun örneklerinden biri TCK görüşmeleri esnasında yaşanmıştır. 2004'te TBMM Adalet Komisyonu'nda TCK görüşmelerinde AK Partili vekiller tarafından "cebir veya tehdit kullanılarak ya da hukuka aykırı başka bir davranışla eğitim ve öğretim hakkının kullanılmasının engellenmesi halinde 2 yıldan 5 yıla kadar hapis cezası verilmesini" içeren bir önerge sunulmuştur. Ancak önerge, komisyon tarafından reddedilmiştir (Türban Krizi Çözüldü, 2004, 5 Temmuz). Böyle bir önergenin komisyona sunulması özellikle laik kanadın itirazına neden olmuş ve bu önergenin amacının başörtüsü sorununu çözerek başörtüsünün önünün açılması anlamına geleceği ileri sürülmüştür. TCK'da yapılması planlanan bu düzenleme gerçekten de kurumsal özelliklere işaret etmekte hem de müdahalenin henüz doğrudan gerçekleşemiyor olduğunu anlatır nitelikte görünmektedir. Bu sorunun çözümünde destek bulma çabası ve arayışı da belirginleşmektedir ve nitekim o destek de 2008'de Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından verilecektir. CHP'nin onay vermeyeceği başörtüsü konusunda başka bir muhalefet partisinin; yani MHP'nin öneri ve onayı sürecin işleme adına işlevsel olmuştur.

27 Nisan 2007'de ise tarihe "e-muhtıra" olarak geçen bildirinin yayımlanması oldukça önemli olmuştur. "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, başta laiklik olmak üzere, temel değerlerinin..." şeklinde başlayan muhtıra, hükümetin laiklik karşıtı bir tavır içerisinde olduğunu ileri sürmüştür. Oldukça açık olan bu ifade tarzının, Dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt'ın 12 Nisan 2007'de basın

mensuplarının soruları eşliğinde yaptığı bir açıklamada belirginleştiği görülmüştür. Tarihe “sözde değil; özde bağlılık” olarak geçen bu açıklamada laikliğe yönelik yolunda gitmeyen birtakım olayların yaşandığı ve uygulamalara rastlandığı dile getirilmiştir. 27 Nisan 2007, aynı zamanda 16 Mayıs 2007’de görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in yerine aday gösterilen Abdullah Gül’ün ilk tur oylamasının mecliste yapıldığı ve Gül’ün kullanılan 361 oyun 357’sini aldığı gün olması açısından yine önemli bir gün olmuştur. Hem “e-muhtıra”nın yayımlanması hem de ilk tur oylamanın ardından CHP’nin daha sonra “367 krizi” olarak anılacak toplantı yeter sayısının 367 olması gerektiği iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurması ve Anayasa Mahkemesi’nin de toplantı yeter sayısı olarak 367 şartının aranması gerektiği yönündeki kararı, siyasal iktidarın kendisi için sistemsel tikanıkların neler olduğunu anlamasını sağlamıştır. Akla ilk gelen ve demokratik sistemlerin öncelikli başvurduğu yol olan seçim kararı ile karşılaşmıştır. Kasım 2007’de yapılması gereken genel seçimin, TBMM Genel Kurulu’nda gerçekleştirilen oylamanın ardından 22 Temmuz 2007’de yapılması yönünde oy kullanılmıştır. Bu genel seçimde de AK Parti’nin bir seçim başarısıyla daha karşılaşmış ve %46,58’lik oy oranı ile meclise 341 milletvekili ile girmiş ve yine çoğunluğu elde ederek tek başına iktidara gelmiştir. İkinci kez tek başına hükümeti kurabilme çoğunluğuna ulaşan AK Parti’nin, pek çok araştırmacının da değindiği üzere, siyasal alana müdahale tarzında değişim yaşanacağını ilk izleri belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde, AB üyeliği adına yapılmaya çalışılan reformların da sekteye uğradığı ve Türkiye-AB arasında gerginliğin olduğu görünür hale gelmiştir. Ancak değişimin birçok alandaki seyrini daha net takip edebilmek ve somutluk kazanan gerçeklikler üzerinden hareket edebilmek için 2008 ve sonrasını beklemek gerekmiştir. İmam hatip liselerinin katsayı engeline takılmaları da başörtüsünün kullanımına ilişkin yasak ve kısıtlamalar da siyasal iktidarın genel olarak 2004’te gündemine yerleşmişse de bu dönemi bir ön hazırlık aşaması olarak değerlendirebilmek mümkün hale gelmiştir. Süreç incelendiğinde öncelikle medyanın soruları temelinde şekillenen bu gündem oluşturma çabası daha sonra yasal düzenlemelerin yapılmaya başladığı bir döneme geçişe dönüşmüştür. Her iki konu da laiklik başlığının kolaylıkla açılarak tehdit ve tehlike tanımlarının yapılabileceği ve rejimin ilkelerine yönelik bir reddiyenin geliştiğinin öne sürülebileceği alanlarla ilgili olmuştur. Siyasal iktidarın âdeta tabanının gözünde meşruiyet kaynağını oluşturan bu iki konu başlangıçta temkinli denebilecek bir şekilde ele alınmış ve özellikle laiklik kaygısı taşıyan kesimlere de bu meselenin evrensel hak ve özgürlüklerle ilgili olduğu mesajı verilmeye çalışılmıştır.

2008-2012 Dönemi’nde Siyasal Alan ve Dinsellik

Siyasal iktidar koltuğuna oturduğu ilk andan itibaren siyasal alanın din ile ilişkisinin nasıl kurulacağı, sıklıkla değinildiği üzere, belki de Türk siyasal hayatında hiç rastlanmadığı şekliyle tehlike ve muhtemel tehditler eşliğinde ele alınarak tartışılmıştır. Tabii ki bu tartışmaların belirgin bir şekilde öne çıkmasının temel nedenlerinden biri çalışma boyunca da üzerinde durulduğu gibi geçmişte bırakıldığı ileri sürülen siyasi kimliğin, dinle ilişkisinin oldukça doğrudan ve vazgeçilmez olarak kurulması olmuştur. Bu açıdan bir diğer önemli neden de 3 Kasım 2002 genel seçiminin sonucunun netleşmesinin hemen ardından toplumun farklı kesimleri tarafından tartışılmaya başlanan eşlerin başörtülü olmasının ortaya çıkaracağı muhtemel sorunlara dair ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle, eşlerin başörtülü olması, eşlerle birlikte katılımın gerçekleşeceği ya da bugüne kadar âdeta siyasi gelenek haline gelmiş resmî törenlere eşlerin de katılımının ve dolayısıyla beklenen o temsiliyetin nasıl gerçekleştirileceği kaygı, merak ve yer yer karşıtlık ekseninde gelişen tartışmaların konusu olmuştur. Nitekim bazı resmî törenlere ve davetlere alışılagelmişin dışına çıkılarak eşler katılmamışlardır.

Başörtüsü hem İslamcı hem de laik kesimin üzerinde özenle durduğu konuların başında gelmiştir. Kadın bedeninin örtünmesi ve bu örtünme pratiklerinin çeşitli şekillerde kamusal alanda izlenmesi her iki kesimin de radikal denebilecek düzeyde zıtlıklar içerisinde değerlendirmelerinin izlenebildiği bir alan oluşturmuştur. AK Parti için örtünmenin çözüme kavuşturulması, yani başörtüsünün öncelikle üniversitelerde ve ardından kamusal alanda bir engel olarak tanımlanmasına son verilmesi, birçok araştırmacının değindiği üzere, siyasal iktidarın âdeta varlık nedenine dönüşmüştür. İmam hatip liselerinin ise katsayı nedeniyle alanları dışındaki bölümlere yerleşememeleri sonucu ile karşılaşmaları ve dolayısıyla da mezuniyetin ardından sadece dinî eğitim sürecinin farklı kademelerine katılabilmeleri, başörtüsünün kamusal alandaki varlığına yönelik süren yasağın ortadan kaldırılması kadar önemli görülmüştür. Bu nedenle de bu iki konu ya da sorun, AK Parti iktidarının özgürlük ve dinsellik başlıklarında söyleyeceklerinin ve yapacaklarının ana noktasını oluşturmuştur. Örtünme, dinin önde gelen emir ve yasakları kapsamında ele alınırken ve bu bağlamda dinî inançla ilgili bir eksen üzerinde

değerlendirilirken; diğer konu olan imam hatip liselerinin durumu ise eğitim-öğretim sürecinin dinî kaidelerle şekillenerek yeni neslin bu kaidelerle yakınlaşmasının esası oluşturan yönüne vurgu yapmıştır. Kabaca 2008'e kadar da bu iki temel konunun etrafında şekillenmeye çalışan ve farklı bağlamlara oturtulabileceği düşünülen konuların dahi ana hatlarıyla buralara dokunuşunun okunabildiği bir süreç yaşanmıştır. Genel olarak bu süreci şekillendiren dinamiklerden bahsederken de inancın yalnızca özel alanda ya da vicdanlarda yaşayan yönünün yanı sıra kamusal alanda da görüntüsünün, sesinin ve pratiklerinin olabildiği ve bunun sanılanın aksine laiklik karşıtlığı anlamına gelmediği yönünde güçlü bir savunu ile karşılaşmıştır. Bu savunu daha sonra farklı saiklerle birlikte ele alınmaya başlanmış, alanı genişlemiş ve din-devlet ilişkisi tartışmasından ziyade daha dinî telaffuzların ağır bastığı bir tartışma alanına doğru bir kayış yaşandığı gözlemlenmiştir. 2008'i bu noktada birebir bir değişim ya da mutlak bir farklılık olarak ele almak doğru olmasa da 2008'in yeni bir dönemin başladığını haber veren bir yıl olduğunu söyleyebilmek mümkün hale gelmiştir.

2008'e başlarken ve 2008'den bahsederken de bahsi geçen savununun karakterini göz önünde bulundurarak değerlendirmelerde bulunmak günümüzden bakarken daha anlamlı bir hal almıştır. Birçok sosyal bilimci de aslında AK Parti iktidarını farklı bağlamlarda incelerken 2008'i ayırma/ayrı tutma ihtiyacı hissetmiştir. Gerçekten de 2008, AK Parti Hükümeti için farklı açılardan problemlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 2008'in başlarında AK Parti, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya'nın "Laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği" iddiasıyla açtığı kapatılma davasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu kapatılma davasının, parti için travmatik etkiler yarattığı ve bu travmanın nedeninin de milli görüş geleneğinden gelen bir parti olarak geçmişte yaşananların yeniden tecrübe edilme ihtimali ile karşılaşılması ve anti-laik bir iktidar görüntüsü oluşturmamak adına verdiğini düşündüğü mücadelenin olumsuz sonuçlanmasının hayal kırıklığı olduğu ileri sürülmüştür.⁹ 2008'in sonlarına gelirken ise çok daha büyük bir sorun ortaya çıkmış ve küresel ekonomik kriz, tüm yıkıcılığıyla birlikte neredeyse tüm dünyayı etkilemiştir. ABD'de yaşanan "Mortgage krizi" küresel çapta olumsuz sonuçlar yaratmış ve bazı yatırım şirketleri batmış ve bankalar iflas etmiştir. Öyle ki 2008'in özellikle Eylül ayında belirginlik kazanan bu krizin, 1929'da yaşanan "Büyük Buhran" ile karşılaştırıldığı dahi olmuştur. Bu krizin etkileri Türkiye'de de hissedilmiş; yarattığı belirsizlik yatırım koşullarını değiştirmiş ve ekonominin üretim kapasitesi üzerinde ciddi daralma yaratmıştır. Durgunluk yaşanmış, güven kaybı ve toplumsal huzursuzluk da açık bir şekilde hissedilir olmuştur. AK Parti Hükümeti de bu krize hazırlıksız yakalanmış ve ekonominin kırılma yapısının sonuçları finansal piyasalar üzerinde izlenmiştir. Ortaya çıkan bu olumsuz tablo devam ederken ve belki de en ciddi boyutlarına ulaştığı anda Başbakan Erdoğan'ın yaptığı bir konuşmada krizin Türkiye'yi teğet geçtiğini (geçeceğini) söylemesi, krizden olumsuz etkilenen kesimlerin tepkisine yol açmıştır. Bu tepkiler, siyasal iktidara karşıtlık içerisindeki kesimler tarafından siyasal söylem olarak gündeme getirilmemiş, tepkiler gerçekten de krizden olumsuz etkilenen kesimlerden gelmiştir. Nitekim 29 Mart 2009'da gerçekleştirilen yerel seçimlerde AK Parti'nin oylarının düştüğü görülmüş ve Erdoğan, bu seçim sonucunu değerlendirirken de hükümet olarak halkın mesajını aldıklarını oldukça açık bir şekilde belirtmiştir.

Küresel ekonomik kriz, siyasal alanda var olma mücadelesinde karşılaşılan sorunlar ve dünyada yükselen "yeni muhafazakârlık"¹⁰ dalgası AK Parti Hükümetleri'nin politikalarını derinden etkilemiştir. Bu dönemde, kurumların yapısal özelliklerinden kaynaklanan birtakım sorun alanlarına değinen ve dolayısıyla da bu sorun alanlarını hak ihlâli ve özgürlüklerin önündeki engeller şeklinde açıklamaya çalışan politik duruştan ziyade dinî kimliğin öne çıkarıldığı ve laikliğin, ülkenin yerel değerleri ile kültürü ve geleneği ile uyuşmayacak şekilde yanlış anlaşıldığı savunusu ile karşılaşmıştır. Laikliğin, Türkiye'de uygulanmaya çalışıldığı şeklinin toplumda kutuplaşma yarattığı, bireylerin dinî inançları nedeniyle yargılanmak zorunda kaldığı ve bu somut durumun modernist söylemle de karşıtlık içerisinde olduğu ileri sürülmüştür. Bu nedenle de siyasal iktidarın laikliğin ne anlama geldiğini ya da nasıl yanlış anlaşıldığını anlatma ve vurgulama yönünde açıklamaları da öne çıkardığı görülmüştür. Beyanlarda örtük gibi duran ancak hem İslamcı hem de laik kesim tarafından açık bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak ifadelerden yararlanılmıştır. Erdoğan'ın 2011'de Libya'da laiklikle ilgili kendisinin ne

⁹ Buradaki hayal kırıklığı ifadesine yer verilmesi, genel olarak işlenen bir tespiti hatırlatmak amacını taşımaktadır. Yönünü AB eksenli dolayısıyla Batı odaklı belirlediğini belirten ve uyum sürecini de aktif bir şekilde yürüttüğünü öne süren bir parti olarak laiklik karşıtı olarak tanımlanmanın yarattığı bir halden bahsedilmektedir.

¹⁰ "Yeni muhafazakârlık" ile ilgili kuramsal çerçeve için bkz. Helmut Dubiel, Yeni Muhafazakârlık Nedir?, Çev. Erol Özbek, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

düşündüğünün çok iyi bilindiğinden bahsetmesi ve kişilerin değil; devletin laik olması gerektiği şeklindeki açıklaması oldukça önemlidir (Erdoğan Libya’da da laikliği anlattı, 2011, 16 Eylül):

Benim Türkiye’ye verdiğim mesajı dışarıdan vermeme gerek yok. Türkiye’de halkım, benim bu konuda ne düşündüğümü çok iyi biliyor, çok iyi bildiği için yüzde 50 oy veriyor. Hiçbir sıkıntımız yok. Bu bölgeler, laikliği anlamada, tanımada inanıyorum ki şu anda bir müzakerenin veyahut bir tartışmanın içerisinde olacaktır. Ben laikliği dinsizlik olarak kabul etmiyorum, laikliği din karşıtlığı olarak kabul etmiyorum. Partimin programında laikliğin tanımı şudur: Kişi laik olmaz, devlet laik olur. Bir Müslüman olarak, laik bir devleti yönetirken bütün inanç gruplarına devlet eşit mesafede olur, Müslüman’a da Hristiyan’a da Musevi’ye de ateiste de. Bütün inanç gruplarının inancı, o devletin güvencesi altındadır. Bizim anlayışımız bu. Burada aykırı düştüğümüz durum varsa bunu her fırsatta, herkesle müzakere ederiz. Bu söylediğimin de bizim değerlerimize, İslam’a karşı bir yanı varsa lütfen siz de beni ikna edin.

Erdoğan’ın bu tanımlama ve âdeta yeniden açıklama yapma çabasının ardından laikliğin başta Türkiye’deki gelişim seyri olmak üzere halihazırda siyasal iktidarın Sünnilik dışındaki diğer mezhep ve dinlere ya da ateizme karşı pratikte nasıl bir politik duruş sergileyeceği tartışma konusu olmuştur. Din-devlet ilişkisinin bundan sonra farklı mı kurulacağı ve dinselliğin güçlendirilmesi adına siyasal alana düzenleme talebinin ortaya çıkıp çıkmayacağı ve Türkiye’de “post-sekülerlik” başlığının açılıp açılmayacağı tartışılmaya başlanmıştır.¹¹ Erdoğan’ın yukarıda yer verilen ifadesindeki bir diğer nokta aslında laikliğin evrensel tanımına yapılan bir atıftır. Cumhuriyet ile birlikte gelen tanım ve içerik de budur ki laikliğin dinsizlik değil; tüm dinlere, inanç sistemlerine ve ateizme de eşit mesafede durması şeklinde yapılan genel tanımıdır. O takdirde sorun, yine laikliği yanlış anladığı ileri sürülen kurumların yapısı ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Kişilerin laikliği değil; devletin laikliğinin aranan kriter olması beklenmektedir. Kişinin laik olup olmamasından bahsederken politika oluşum sürecini değerlendirmek ve oldukça baskın bir şekilde görülebileceği üzere bu dönemden itibaren dile yansıyan, sıradan ve oldukça günlük siyasetin konusunu oluşturan meselelerin yasal düzenlemelerin konusu olmasıdır. Dönemin politik atmosferinin içeriğini oluşturmuş, konuşulmuş ve kamuoyuna yansımış meselelerin yasal düzenlemelerin konusu ol(a)maması ya da anayasal engellere takılması, nispeten de olsa pratikte çözümlenmeye çalışılmıştır.

Mutlak ve bütüncül bir değişim olduğu tespiti üzerinden yapılmayan bu 2008-2012 dönemselleştirme çabasında daha ziyade 2002-2007 aralığında gündeme taşınarak tartışılan konuların genel olarak 2008’den sonra yasalaştırma sürecine etkin bir şekilde dahil edildiği görülmektedir. Başlangıçta doğrudan olmayan müdahalelerin ve dile yansıyan yeniden düzenleme ve belirleme uğraşısının farklı bir sabitleme sürecine doğru evrildiğini söyleyebilmek mümkün hale gelmektedir. Örneğin başörtüsüne dair yasak üzerine yapılmak istenen düzenlemenin öncelikle böyle bir yasağın olmadığı; ancak kurumların yapısal özellikleri nedeniyle bu yasağın sürdüğü şeklindeki açıklamalar ve TBMM Adalet Komisyonu’nda TCK görüşmeleri esnasında başörtüsünün önünün açılmasını sağlayabilecek önerenin AK Partili vekiller tarafından sunulması aslında tam da bu evrimi anlatacak nitelikte karşımıza çıkmaktadır. Şubat 2008’de üniversitelerde başörtüsü yasağı kaldırılmış ve 21 Temmuz 2009’da ise meslek liselerine uygulanan farklı katsayı uygulaması YÖK Genel Kurulu tarafından sonlandırılmıştır.

¹¹ Post-sekülerlik, başlayan yeni bir dönemi, başka bir ifadeyle, din-devlet ve kamusal alan ilişkisinde gözlemlenen değişimi tanımlama anlamında kullanılmaktadır. Bu dönemde de Türkiye’de post-sekülerizmden bahsedilebilir mi tartışmalarına rastlanmaya başlanmıştır. Türkiye’deki laiklik modelinin Sünnilik ile ilişkisi ve Türkiye’de post-seküler siyasetten bahsedilip bahsedilemeyeceği birçok çalışmanın konusu olmuştur. Örneğin Nilüfer Göle (2012), Türkiye’de 2002’den itibaren başlayan bir değişimden bahsetmiş ve laikliğin o güne kadar devam eden uygulamalarının otoriter yönüne vurgu yapmıştır. Ayrıntı için bkz. Nilüfer Göle, “Post-Secular Turkey”, *New Perspectives Quarterly*, Vol. 29, Issue 1, 2012, pp. 7-11. Bu konuda yine Edip Asaf Bekaroğlu, “Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi” (2015) adını taşıyan çalışmasında AK Parti iktidarındaki değişim üzerinde durmuştur. Bekaroğlu makalesinde, “İslam’ın uyumlu ve faydalı bir türünün cumhuriyetin başından beri devletin partneri olduğu, diğer türlerinin ise çok partili hayata geçişten sonra oluşan çeşitli fırsat alanlarını değerlendirerek toplumsal ve siyasi hayatı etkilediği”nden bahsetmiş, “AK Parti iktidarının bu şekliyle din-devlet ilişkilerinin genel mizacından bir kopuştan ziyade süreklilik teşkil ettiği” tespitinden hareketle “AK Parti iktidarları döneminde tıpkı cumhuriyetin diğer dönemlerinde olduğu gibi Sünni ortodoksi öncelenmiş, Diyanet İşleri Başkanlığı ile kurulan araçsal ilişki sürdürülmüş, Aleviler ve gayri-Müslimlerin talepleri öncelikli gündem olmamıştır.” şeklinde bir sonuca ulaşmıştır.

Bu iki konu ve en çok da başörtüsü konusu, birçok araştırmacının da ileri sürdüğü gibi oldukça önemli ve temel çağrışımlarda bulunan ve bir o kadar da verdiği toplumsal ve siyasal mesajlar nedeniyle odak oluşturan konular olmuştur. Öyle ki AK Parti'nin kapatılma davasının konusunu oluşturan laikliğe karşı eylemlerin odağı olma durumunun gerekçeli kararında üniversitelerde başörtüsü serbestisinin sağlanması yönünde atılan adımlar gösterilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin 11 üyesinin 10'u -partiye uygulanacak yaptırımlar konusunda farklı görüşler belirtse de- partinin, laikliğe karşıtlık yönünde odak noktası olma durumunun var olduğuna karar vermişlerdir.

SONUÇ

AK Parti, milli görüş geleneğinden gelen FP içerisinde süren “gelenekçiler” ve “yenilikçiler” arasındaki ayrım neticesinde “yenilikçiler” olarak adlandırılan grup tarafından kurulmuştur. Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç gibi isimlerin öne çıktığı yenilikçi kanat, AK Parti'yi kısa denebilecek bir teşkilatlanma sürecinin ardından 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen genel seçimden birinci parti olarak çıkarmayı başarmış ve hükümeti, tek başına kuracak çoğunluğa ulaştırmıştır. Abdullah Gül başbakanlığında kurulan 58. Hükümet, Anayasa'nın 76. ve 78. maddelerinde yapılan değişiklik neticesinde Erdoğan'ın seçilebilmesinin önündeki engelin kaldırılmasının ardından sona ermiş ve Erdoğan'ın başbakanlığında kurulan 59. Hükümet Dönemi başlamıştır. AK Parti'nin politikalarının farklı bağlamlarda değerlendirilebilmesine olanak sağlayan da 59. Hükümet ve tabii ki Erdoğan'ın başbakanlığı olmuştur. Zira asıl merak edilen konu, Erdoğan'ın ne tür adımlar atacağı ve nasıl bir siyasi atmosfer oluşturacağı olmuştur. Nitekim bu dönemden itibaren kaygılar, beklentiler ve talepler daha güçlü bir şekilde duyulmuş ve izlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda, AK Parti'nin siyasal iktidarı değerlendirildiğinde 2004-2005 Dönemi oldukça önemli olmuştur.

Türkiye'de din-devlet ilişkisi ve tabii ki laiklik, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar ulaşan süreçte tartışılmalı ve çoğu zaman da üzerinde uzlaşılmalı konular arasında yer almıştır. Bu nedenle de modernleşme dinamiklerinin ve dolayısıyla laiklik adına atılan adımların, siyasal sistem üzerindeki etkisi ve gücü sosyal bilimciler tarafından sıklıkla ele alınmaya çalışılmıştır. Özellikle de İslamcı ve laik karşıtlığının oldukça belirgin bir şekilde görülebiliyor oluşu, laikliğin anlamı başta olmak üzere “doğru” uygulamasının nasıl olduğuyla ilgili neredeyse bitmeyen bir arayışın da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu arayış, siyasal alana yansıyan bir talep, müdahale, davranış, söz ve eylem gerçekleştiğinde oldukça radikal boyutlara ulaşmıştır. Korunması gereken ilkeler, değerler, kazanımlar ve tabii ki öte taraftan dinî kaidelerin, kendisini müslüman olarak tanımlayan bir bireyden beklendikleri ekseninde gelişen bir ilişki ağı ortaya çıkmıştır. Türkiye'de din, gerçekten de birçok açıdan değerlendirilmesi gereken ve siyasal iktidarların da din ve dinî kurumlarla ve aktörlerle nasıl ilişki kuracaklarını titizlikle düşünmelerini âdeta zorunlu kılan bir toplumsal kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilişkinin dinamiklerini de belirleyen büyük ölçüde siyasal iktidarların ideolojik konumları olmakta ve konjonktürel gelişmeler de bu dinamikleri etkileyecek boyutlara ulaşabilmektedir. AK Parti'nin Sünni İslam ile arasındaki bağın, gerek içerisinden geldiği siyasî gelenek gerekse de 2002'de iktidara gelmesinin ardından siyasal alan ve dinsellik ilişkisinde öne çıkardığı kavramlar itibarıyla güçlü olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

AK Parti'yi destekleyenler ya da AK Parti iktidarını Cumhuriyet'in temel ilke ve inkılapları açısından tehdit olarak değerlendirenler için de 59. Hükümet Dönemi'nde kullanılan “hak” ve “özgürlük” kavramlarının sınırının ve içeriğinin nasıl belirleneceği merak konusu olmuştur. Laik ve İslamcı karşıtlığı, bu sınırın ve içeriğin özellikle dinî inanç ve ibadet odaklı şekilleneceğinin ya da şekillenmesi gerektiğinin mesajlarını ve adımlarını aramış ya da görmek istemiştir. Siyasal iktidar 2008'e kadar siyasî kimliğinin, siyasal İslam ile bağlantısının olmadığını “biz artık o değiliz” söyleminin içerisine yerleştirerek anlatmaya çalışmış ve bunu yaparken de “muhafazakâr demokrasi”yi tanımlamıştır. Yerellik, millilik ve demokrasinin düzen ve istikrar açısından vazgeçilmez unsurlar olduğu üzerinde durulmuştur. AB ile ilişkilerin de olumlu başlaması ve AB'ye uyum sürecine uygun politikaların geliştirilmesi, AK Parti Hükümeti'nin bir nevi yön bulma çabasına katkı sunmuştur. Dinin, siyasette kullanılmaması gerektiği söylemlere yansımışsa da din ve siyasal alan ilişkisindeki pratik engeller de tanımlanmaya çalışılmıştır. Genel olarak değinildiği üzere, bu engellerin ortadan kaldırılmasının özgürleştirici politikaların gereği ve bahsi geçen “derin demokrasi”nin de olmazsa olmaz unsurları olarak kabul edilmesinin zorunluluğu üzerinde durulmuştur.

Kamusal alanda başörtüsü yasağı ve imam hatip liselerine ve diğer meslek liselerine üniversiteye girişte uygulanan katsayı, siyasal iktidarın öncelikle siyasal alana taşıdığı konular arasında yer almıştır. Bu iki

konu, siyasal iktidar açısından hem siyasî kimliğini belirleyen parametreler hem de siyasal sistemin mevcut reflekslerini anlama çabası itibariyle oldukça önemli olmuştur. Gerek başörtüsü gerekse de dinsel eğitim, kamusal alanın sınırlarının yeniden düzenlenmesinin ya da biçimlendirilmesinin politik ve toplumsal yansımaları anlatır nitelikte ortaya çıkmıştır. Gerçekten de imam hatip liseleri ve başta üniversiteye girişte olmak üzere kamusal alanda başörtüsü konusu, AK Parti'nin dolayısıyla da siyasal iktidarın popülist eğilimlerden ziyade varoluşsal kaygılarla eğildiği iki temel konu olmuştur. Bu iki konu, siyasal sistemin laiklik yaklaşımı ve bu yaklaşımın bilinen oldukça katı karakteri itibariyle her iki taraf için de radikal denebilecek bir müdahale olarak görülmüştür. Özgürlük ve eşitlik ilkelerine dayanarak yapılan açıklamalar öne çıksa da bu açıklamalar, laik kesim açısından inandırıcı bulunmamıştır. Siyasal iktidar için genel olarak 2008'den sonra çözüme ulaşan bu iki temel/ana konunun istenilen şekilde sonuçlandırılması, dinsel kimliğin ibadet ve ritüel boyutuyla ilişkili farklı alanlarına yönelmesinin de önünü açmıştır. Siyasal iktidarın, kurumsal pratiklere ve kamusal alanın laiklik zemininde deneyimlenen nosyon ve ideallerine yönelik sebatla yapılandırılan doğrudan ve talî denebilecek müdahaleleri ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de başörtüsü ve dinsel kimliğin oluşum süreci adına imam hatip liselerinin üstlendiği eğitim işlevi, AK Parti Hükümetleri'nin genel olarak 2008'e kadar çeşitli şekillerde müdahale etmeye çalıştığı konuların başında gelmiştir. Bu durum, farklı kuramsal yaklaşımlarla ifade edilmeye çalışılmış ve hâlâ günümüzde de dinsellik-kamusal alan tartışmaları, temel olarak kabul edilebilecek bu iki sorun alanının atılaşmış gibi duran; ancak aksine karşıtlıkların gündelik deneyime yansımış politik tahlilleri ile şekillenmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Y. (2004), AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Başgil, A. F. (2016), Din ve Laiklik, 12. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.
- Bekaroğlu, E. A. (2015), "Post-Laik Türkiye?: AK Parti İktidarları ve Güncellenen Laiklik Sözleşmesi", İnsan ve Toplum, 5(9), s.103-122.
- Bora, Taml (2002), "2002 Seçimi ve Siyasî Güzergâh Problemleri", Birikim, Sayı: 163-164.
- Çarkoğlu, A. ve Binnaz T. (2000), Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset, TESEV Yayınları, İstanbul.
- Çelik, Ö. (2004), "Türkiye ve AK Parti'de Muhafazakârlık ve Demokrasi", Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu, 10-11 Ocak 2004, İstanbul.
- Daver, B. (1955), "Türkiye Cumhuriyeti'nde Lâiklik", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Davison, A. (2006), Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik, Çev. Tuncay Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dubiel, H. (2017), Yeni Muhafazakârlık Nedir?, Çev. Erol Özbek, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Erbakan, N. (1975), Millî Görüş, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Erbakan, N. (1991), Türkiye'nin Meseleleri ve Çözümleri-Program, Türkiye Gazetesi Yayınları, Ankara.
- Göle, N. (2002), "Otoriter Laiklik ve İslami Katılım", İslam ve Demokrasi, Yay. Haz. Yurdakul Fincancıoğlu, 2. Baskı, Tüses Yayınları, İstanbul.
- Göle, N. (2012), "Post-Secular Turkey", New Perspectives Quarterly, Vol. 29, Issue 1, p. 7-11.
- Heper, M. (2011), Türkiye'nin Siyasal Hayatı Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından, Çev. Kadriye Göksel, Doğan Kitap, İstanbul.
- Jenkins, G. (2010), "Semboller ve Gölge Oyunu: Ordu-AKP İlişkileri, 2002 – 2004", Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Ed. Hakan Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Kılıçbay, M. A. (1998), Siyaset, İmge Kitabevi, Ankara.
- Laçiner, Ö. (2002), "DP, ANAP ve sonunda AKP", Birikim, Kasım-Aralık.

- Lagendijk, J. (2013), “Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Katılımı ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Rolü”, Türkiye’de Demokrasi, İslâm ve Laiklik, Der. Ahmet T. Kuru-Alfred Stepan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 177-197.
- Mert, N. (1994), Laiklik Tartışmalarına Kavramsal Bir Bakış, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Öniş, Z. (2003), “Democratic Politics Versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of 2000-2001 Financial Crisis in Turkey”, The Turkish Economy in Crisis, Ed. Barry Rubin ve Ziya Öniş, Frank Cass, Londra.
- Öniş, Z. (2006), “Globalization and Party Transformation: Turkey’s Justice and Development Party in Perspective”, Globalization Democracy: Party Politics in Emerging Democracies, Ed. Peter Burnell, Routledge, Londra, pp. 122-140.
- Toprak, B. (2009), “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Ed. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, 4. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa, ss. 445-458.
- Toprak, B. (2013), “Dinci Sağ”, Geçiş Sürecinde Türkiye, Der. Irvin C. Schink-E. Ahmet Tonak, 6. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 359-385.
- Tuğal, C. (2011), Pasif Devrim İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi, Çev. Ferit Burak Aydar, 2. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Yavuz, M. H. (2009), Secularism and Muslim Democracy in Turkey, Cambridge University Press, New York.
- Yavuz, M. H. (2010), “Giriş: Türkiye’de İslami Hareketin Dönüşümünde Yeni Burjuvazinin Rolü”, Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, Ed. E. Hakan Yavuz, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Yıldız, A. (2004), “Ak Partinin “Yeni Muhafazakâr Demokratlığı: Türkiye Siyasetinde Adlandırma Problemi”, Liberal Düşünce, Bahar.
- AK Parti 2002 Genel Seçimler Seçim Beyannamesi, <https://www.akparti.org.tr/media/318780/3-kasim-2002-genel-secimleri-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf>
- 5171 Sayılı Kanun, <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/6264/5171-sayili-kanun>
- “Bize ‘cenaze yıkayıcısı’ dediler, ‘zenci’ dediler”, <https://www.haberturk.com/polemik/haber/578118-bize-cenaze-yikayicisi-dediler-zenci-dediler>, (Erişim Tarihi: 05.12.2010).
- Erdoğan: Din üzerinden siyasete karşıyız, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-din-uzerinden-siyasete-karsiyiz-38556005>, (Erişim Tarihi: 10. 01. 2004).
- Erdoğan, “İmam hatipliler hain midir?” dedi, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=37443>, (Başbakan Erdoğan’ın Cnn Türk’e Verdiği Mülakat, 2005-12-22, (Erişim Tarihi: 04.07.2007).
- Erdoğan, demokrasiyi bir “tahammül rejimi” olarak tanımlamaktadır, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=37443>, (Başbakan Erdoğan’ın Cnn Türk’e Verdiği Mülakat, 2005-12-22, (Erişim Tarihi: 04 Temmuz 2007).
- Erdoğan Libya’da da laikliği anlattı, <https://www.dunya.com/gundem/erdogan-libya039da-da-laikligi-anlatti-haberi-154316>, (Erişim Tarihi: 16.09.2011).
- Erdoğan: Türban ABD’de özgür, Türkiye’de değil, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-turban-abdde-ozgur-turkiyede-degil-38737504>, (Erişim Tarihi: 08.06.2005).
- İmam hatipli Erdoğan: Hiç eğilmedik, <https://www.haber7.com/siyaset/haber/656307-imam-hatipli-erdogan-hic-egilmedik>, (Erişim Tarihi: 05.12.2010).
- Türban Krizi Çözüldü, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turban-krizi-cozuldu-238738>, (Erişim Tarihi: 05. 07. 2004).

